

Fijałkowski, Paweł

Organizacja parafii ewangelickich na południowo zachodnim Mazowszu w II połowie XVIII i XIX w.

Notatki Płockie 36/2-147, 20-23

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Organizacja parafii ewangelickich na południowo zachodnim Mazowszu w II połowie XVIII i XIX w.

Początki osadnictwa ewangelickiego w dorzeczu Bzury sięgają połowy XVII w.¹ Jednakże powstałe wówczas osiedla w nieustalonym bliżej czasie przestały istnieć lub nastąpiła zupełna wymiana ich mieszkańców². Intensywna kolonizacja ewangelicka tych terenów rozpoczęła się w połowie XVIII w. i trwała do lat 30. XIX w.³

Pochodzenie osadników było bardzo zróżnicowane. W dolinie Wisły i dorzeczu dolnej Bzury jako pierwsi pojawili się przybysze z Pomorza Wschodniego i Kujaw. Następną falę tworzyli koloniści z Badeni, Hesji i Wirtembergii⁴. W górnym i środkowym dorzeczu Bzury osiedlali się zarówno przybysze z południowo-zachodnich prowincji Niemiec, jak i z Kujaw oraz Wielkopolski. W okolicach Łodzi i dzisiejszego Żyrardowa znaczącą domieszkę stanowili koloniści z Brandenburgii i Śląska⁵.

Przybysze byli w większości luteranami, niewielką domieszkę stanowili mennonici (osiedli głównie w dolinie Wisły), herrnhuci (napływający od 1800 r. do Lwówka k. Sannik) i reformowani⁶.

W 1775 r. powstała parafia ewangelicko-augsburska w Iłowie. Jej granice nie zostały wówczas określone, co wynikało stąd, że osiedla ewangelickie na Mazowszu (a także wschodnich skrajach Wielkopolski) były nieliczne i rozproszone, a sieć parafialna jeszcze nie wytworzyła się. Dopiero w akcie erekcyjnym z 1782 r. ustalono bardzo ogólnikowo, że parafia rozciągać się będzie od Grabia na zachodzie do Małej Wsi na wschodzie⁷. Północną granicę parafii stanowiła zapewne Wisła, na południu jej terytorium sięgało po okolice Łodzi, Rawy Mazowieckiej i Karolewa k. Grójca. Od 1786 r. pastory iłowscy udzielali posług religijnych ewangelikom mieszkającym w Rudzie Bugaju koło dzisiejszego Aleksandrowa Łódzkiego, gdzie przyjeżdżali dwa razy w roku (Ryc. 1.)⁸.

Znaczna rozległość parafii iłowskiej w latach 80 i 90 XVIII w., wymuszająca częste i długotrwałe podróże duszpasterskie pastorów, sprawiła, że funkcjonowała ona całkiem odmiennie niż mazowieckie parafie ewangelickie w XIX w. W 1852 r. Konsystorz Ewangelicko-Augsburski pisał do władz Królestwa Polskiego, że wystawiane do początków XIX w. akty erekcyjne „nie miały bynajmniej na celu określenia granicy parafii samej, tylko możność objeżdżania (przez — PF) pastora (...) wyznawców ewangelicko-augsburskich zamieszkałych w oznaczonym erekcją zakresie, co właśnie okazało się (...) tak pod względem moralnym, jak i materialnym szkodliwym, gdyż pastor wydalwszy

się z miejsca parafialnego przebywał po kilka tygodni (...) w odleglejszych stronach, a przez ten czas w kościele ani nabożeństw nie było, ani też nikt z czynnościami religijnymi do kościoła nie przybywał”⁹.

W czasach pruskich, w 1805 r., powstały parafie ewangelicko-augsburskie w Wiskitkach i Wyszogrodzie. Parafia wiskicka objęła swym zasięgiem osiedla położone na południe i wschód od Łowicza, natomiast Łowicz i osiedla znajdujące się na północ od niego pozostały w parafii iłowskiej¹⁰. W 1823 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego powiększyła znacznie terytorium parafii wiskickiej, włączając doń Łowicz i wszystkie osiedla ewangelickie w Księstwie Łowickim. Na zachodzie sięgała ona odąd po okolice Soboty i Walewic¹¹.

W latach 20 XIX w., dzięki wsparciu władz Królestwa Polskiego, na południowo-zachodnim Mazowszu powstał cały szereg nowych parafii ewangelicko-augsburskich. W latach 1824—1825 zorganizowano parafię w Gostyninie, w 1827 r. parafię w Gąbinie, a w 1829 r. parafię w Rawie Mazowieckiej. Warto tu także wspomnieć o powstałej w latach 1826—1829 parafii w Brzezinach. W następnym dziesięcioleciu, w 1836 r., utworzono parafię w Łowiczu, a jednocześnie podporządkowano jej jako filiał dotychczasową parafię wiskicką¹².

Na czele parafii stał pastor, wybierany przez walne zgromadzenie parafian spośród kandydatów przedstawionych lub zatwierdzonych przez Konsystorz. Początkowo w administrowaniu parafią pomagali pastorowi dwóch starszych. W 1785 r. w Iłowie byli to Georg Taube i Jakob Gatze, w 1815 r. w Wiskitkach Jan Zindler i Jakub Borkenhagen, mianowani przez pastora¹³. Później w każdej parafii istniało kolegium kościelne, składające się z trzech osób, wybieranych przez członków parafii.

Parafia łowicka posiadała dwa filiały. w Kutnie (obsługiwany do 1836 r. przez pastorów z Iłowa, Babiaku i Chodcza) i w Wiskitkach. Filiał wiskicki odzyskał rangę parafii w 1855 r. W 1871 r. podporządkowano jej filiał w Karolewie, obejmujący kilka wsi w rejonie Grójca¹⁴. Każdy filiał wiązała z parafią osoba pastora (przyjeżdżającego kilkanaście razy w roku, np. „co trzecią niedzielę i co drugie wielkie święto”) oraz kancelaria parafialna z księgami metrykalnymi. Z drugiej strony filiał posiadał własne kolegium kościelne, a płacony przez członków roczny podatek, zwany składką parafialną, obracany był głównie na potrzeby filiału¹⁵. Zapewniało mu to dużą niezależność.

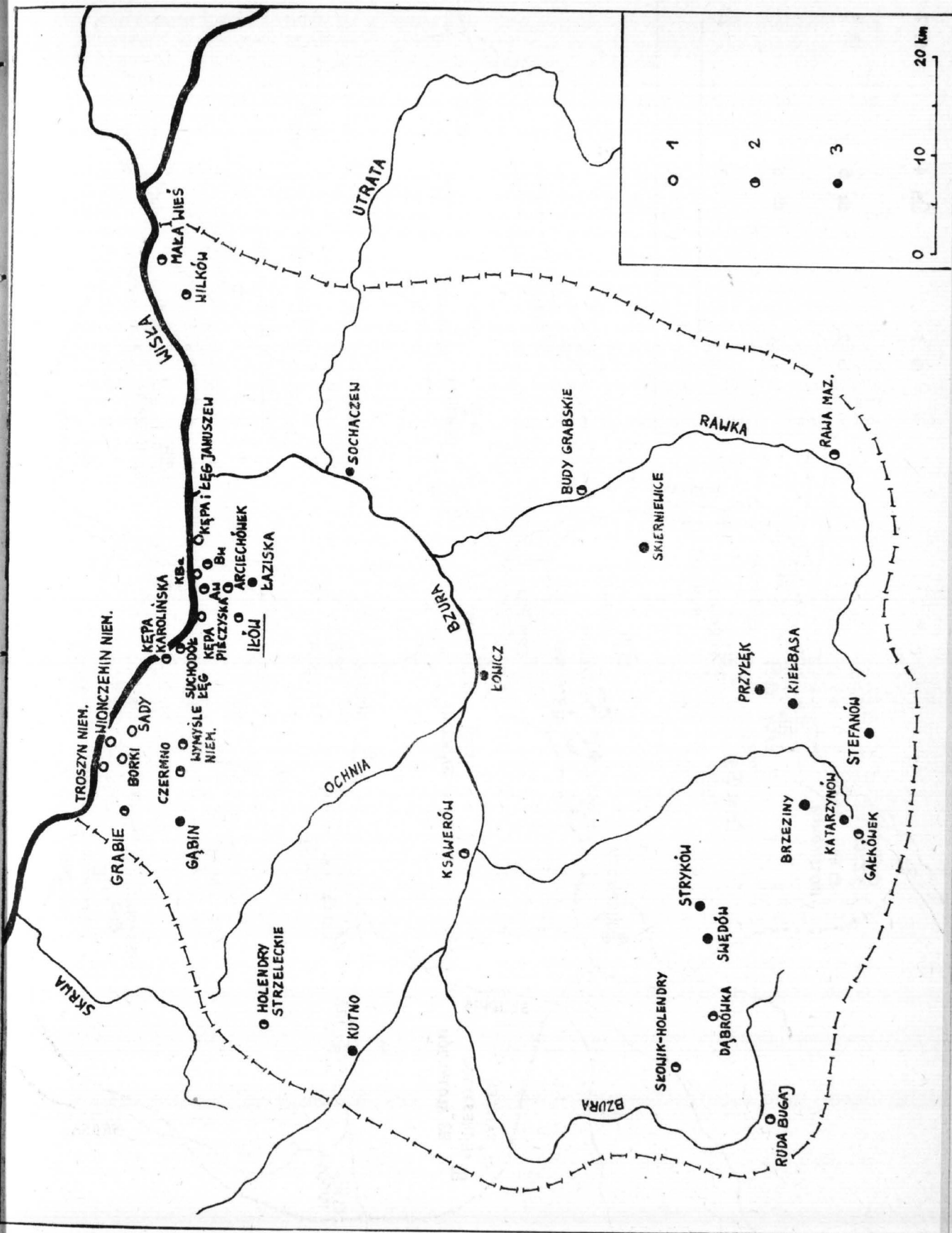
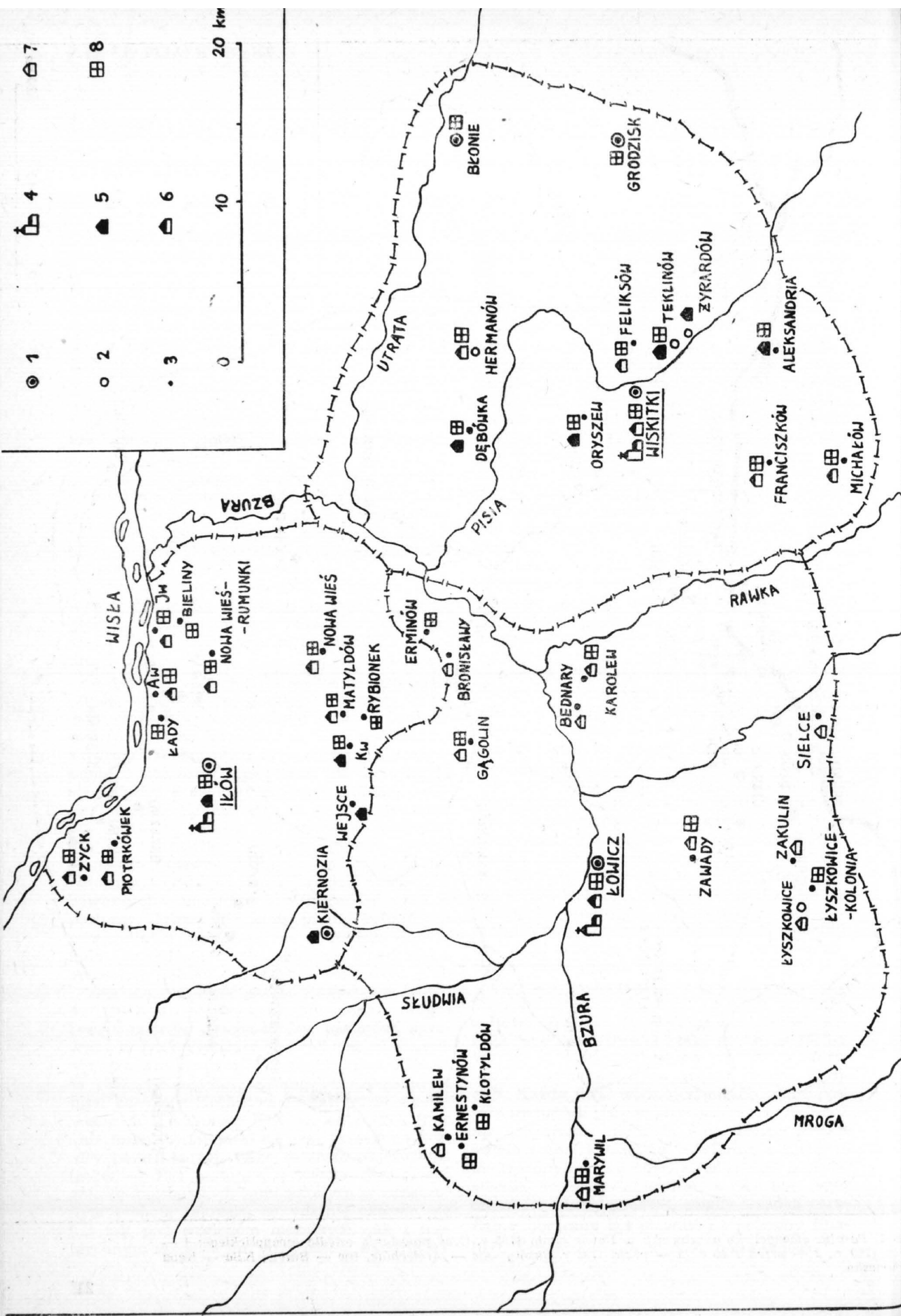

Fig. 1. Parafia ewangelicko-augsburska w Iłowie około 1795 r. Czas powstania osiedla ewangelickiego: 1 — przed 1770 r., 2 — przed 1790 r., 3 — przed 1795 r. Skróty: Aw — Arciechów, Bw — Bńiew, KBa — Kępa Łęg Jamuska.

1 4 7
 2 5 8
 3 6

0 10 20 km

Każda parafia i filiał dzielił się na kilka lub kilkanaście kantoratów. Mieszkańcy kantoratu dysponowali własną szkołą, pełniącą jednocześnie funkcję domu modlitwy. Nauczyciel był kantorem: przewodniczył odbywającym się w niedziele nabożeństwom oraz pogrzebom. Po powstaniu styczniowym część szkół kantorackich została przejęta przez rosyjskie władze oświatowe i przekształcona w szkoły elementarne¹⁶. Jednakże w większości przypadków nadal odbywały się w nich nabożeństwa. Do macierzystego kościoła parafialnego jeżdżono po dawnemu w większe święta.

We wsi kantorackiej z reguły znajdował się także cmentarz. Jednakże w każdej parafii istniały kantoraty bez cmentarza oraz cmentarze we wsiach nie posiadających kantoratu. Skrajnym przypadkiem była parafia łowicka, gdzie użytkownikami jednego cmentarza byli często mieszkańcy dwóch kantoratów lub też szkołą-dom modlitwy znajdowała się w jednej wsi, a cmentarze w sąsiedniej (Ryc. 2.)¹⁷. Możemy na tej podstawie stwierdzić, że w parafii łowickiej kantoraty, a co za tym idzie — osiedla

ewangelickie, łączyły znacznie silniejsze i rozleglejsze związki organizacyjne niż w parafiach łowickiej i wiskickiej.

Od lat 60 XIX w. na południowo-zachodnim Mazowszu prowadzili działalność misyjną baptyści. Owocem ich działalności oraz napływu osadników tego wyznania było powstanie w 1870 r. parafii baptystycznej w Teklinowie k. Żyrardowa¹⁸. W latach 60 i 70 XIX w. do Żyrardowa napłynęła znaczna liczba ewangelików reformowanych z Czech lub czeskich osiedli na Śląsku i północno-wschodniej Wielkopolsce. W 1874 r. założyli oni zbór będący filialem parafii ewangelicko-reformowanej w Warszawie¹⁹.

Parafia baptystyczna i filiał ewangelicko-reformowany (skupiający także anglikanów) nie utworzyli sieci własnych kantoratów. Zmarłych tych wyznań grzebano na najbliższym cmentarzu ewangelicko-augsburskim. Na cmentarzu w Żyrardowie, założonym w 1880 r., wydzielono dla nich odrębne kwatery. Mennonici, a także herrnhuci, byli członkami parafii ewangelicko-augsburskich i w niektórych kantoratach stanowili przytłaczającą większość²⁰.

PRZYPISY

¹ K. Heymanowski, *Budnicy i „holendrzy” w dziejach gospodarstwa leśnego na Mazowszu* «Sylwan», 1969, t. 113, nr 5, s. 33.

² Przykładowo wieś Holendry Baranowskie w 1806 r. zamieszkała była wyłącznie przez ludność polską, katolicką (Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiory Kartograficzne, AG 3057/140-1: Kaski, Jaktorów, Budy etc.).

³ P. Fijałkowski, *Ewangelicy na południowo-zachodnim Mazowszu w XVIII—XIX w.*, «Przeгляд Historyczny», 1991, z. 1 (w druku).

⁴ W. Marchlewski, *Przyczynek do dziejów osadnictwa holenderskiego w środkowym biegu Wisły w XIX—XX w. (do 1945 r.)*, «Kwartalnik Historii Kultury Materialnej» 1988 R. 36, nr 3, s. 503.

⁵ A. Breyer, *Das 100-jährige Bestehen der evang.-luth. Gemeinde Lowitsch*, „Hausfreund. Evangelischer Volks-Kalender für das Jahr 1936”, s. 62-64; tegoż, *125 Jahre evang.-lutherische Gemeinde Wiskitki-Zyrardów*, „Volksfreund-Kalender für Stadt und Land auf das Jahr 1931”, s. 118-119.

⁶ E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen, Niedermarschacht b.d.w.*, s. 154-155; P. Fijałkowski, *op. cit.*

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe (dalej: CWW), 1255 (Akta dotyczące się gminy ewangelicko-augsburskiego wyznania w Howie, t. 2), s. 74.

⁸ E. Koch, *100 Jahre evang.-luth. Kirche Alexandrow bei Łódz*, „Volksfreund-Kalender für Stadt und Land auf das Jahr 1931”, s. 134-135.

⁹ AGAD, CWW, 1255, s. 97-99.

¹⁰ AGAD, CWW, 1309 (Akta dotyczące się gminy ewangelicko-augsburskiej w Wiskitkach, t. 1), s. 80; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1559-1939*, München 1971, s. 48.

¹¹ AGAD, CWW, 1309, s. 55-56.

¹² E. Kneifel, *Die evangelisch...*, s. 24, 36, 54. W 1810 r. w powiatach błońskim, gostynińskim, orłowskim, rawskim i sochaczewskim zamieszkiwało

14964 luteran i 90 reformowanych; liczby mennonitów i herrhutow nie znamy (H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, «Kwartalnik Statystyczny» 1925, t. 2, z. 1, s. 47). W 1897 r. na tym samym mniej więcej terenie, w powiatach błońskim, gostynińskim, kutnowskim, Łowickim, rawskim, skierniewickim i sochaczewskim zarejestrowano 31116 luteran, 553 reformowanych, 304 baptystów, 131 mennonitów i 8 anglikanów (Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasielienia Rossijskoj Imperii 1897 g., t. 62. Warszawska gubernija, Petersburg 1904, s. 108-109, t. 56. Pietrowskaja gubernija, Petersburg 1903, s. 90-91).

¹³ E. Kneifel, *Die evangelisch...*, s. 57; AGAD, CWW, 1309, s. 11-12.

¹⁴ A. Breyer, *125 Jahre...*, s. 121; E. Kneifel, *Die evangelisch...*, s. 50.

¹⁵ AGAD, CWW: 1309, s. 242-243, 1259 (Akta dotyczące się gminy ewangelicko-augsburskiego wyznania w Kutnie), s. 192-193, 263-264.

¹⁶ E. H. Busch, *Beiträge zur Geschichte und Statistik des Kirchen und Schulwesens der ev.-augsburg. Gemeinden im Königreich Polen, Ptersburg-Lipsk 1867*, s. 107-113.

¹⁷ AGAD, Zbiory Kartograficzne: 265-28 (Brulion wsiów rządowych Osterdinge, Długokonty, 1820 r.), 360-4 (Mapa kolonii zwanej Aleksandria, 1824 r.), 69-27 (Karta orkiestnostiej goroda Łowicza, 1850 r.); niemieckie mapy wojskowe z 1914 r. w zbiorach autora.

¹⁸ A. Stwarz, *Żyrardów. Narodziny społeczności (1830-1870)*, Warszawa-Żyrardów 1985, s. 124; E. H. Busch, *op. cit.*, s. 202.

¹⁹ Archiwum synodu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie, Akta zejścia filiału ewangelicko-reformowanego w Żyrardowie, t. 1 (1880-1891); *Z Kościoła o Kościele*, «Jednota» 1926, nr 3, s. 43-44.

²⁰ E. Kneifel, *Geschichte...*, s. 153-155; tegoż, *Die evangelisch* s. 54.